

ՏԱՐՈՆԻ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՏԱՐՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց թագավորության հարավ-արևմուտքում գտնվող Տարոնի Բագրատունյաց իշխանությունը¹ վաղ շրջանից ինքնուրույնություն ձեռք բերեց: Մամիկոնյանների հինավուրց Տարոն գավառը Բագրատունի տան տիրույթը դարձավ դեռ Աշոտ Մսակերի օրոք, իսկ նրա որդին՝ Բագրատը առաջին Բագրատունի իշխանն էր, որ Տարոնը նստավայր դարձրեց, բայց քանի որ նա Հայաստանի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Աղվանքի իշխանաց իշխանն էր, Տարոնը դեռ մեկուսացման ենթակա չէր:

Բագրատի գերեզմարությունից (851) հետո, նրա որդիները՝ Տարոնում ապստամբած Աշոտն ու Դավիթը, ձերբակալվելով գերի տարվեցին: 858 թ. այլ իշխանների հետ նրանք ևս ազատ արձակվեցին և վերադարձան Տարոն:

Աշոտը դարձավ Տարոնի գահերեց իշխան, սակայն ստույգ հայտնի չէ, թե քանի տարի իշխեց: Կուրապաղատ տիտղոսը նա ստացել էր կայսրությունից: Արծրունյաց իշխան Դերենիկը 878 թ. նրան գերի վերցրեց բանսարկության պատճառով և հաջորդ նշանակեց եղբորը՝ Դավիթ Արքայիկին, որն իր քրոջ՝ Մարիամի ամուսինն էր:

Բագրատունյաց թագավորության հաստատմամբ Տարոնը մնաց նրան ենթակա իշխանություններից մեկը և նրա անբաժանելի մասը, քանի որ տիրող իշխանները տոհմակից էին թագավորական տանը:

Ըստ Թովմա Արծրունու, Դավիթ Արքայիկը իշխել է 7, իսկ Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ թերևս 17 տարի: Դավիթ գործունեությունից մեզ շատ բան հայտնի չէ, թեև նա վաստակել է «մեծ իշխան» տիտղոսը:

895-ին իշխան դարձավ Դավիթի եղբոր՝ Աշոտի որդի Գուրգենը: Սակայն նույն տարում սպանվեց Աղձնիքում իշխող Ահմադ Շաբանիի կողմից, որը նվաճեց Տարոնը: Հայոց թագավոր Սմբատը 898 թ. պատերազմ սկսեց Ահմադի դեմ, պաշտպանելու համար օրինավոր ժառանգորդ Աշոտի (Դավիթի որդու)

¹ Տարոնի իշխանության մասին տե՛ս N. Adontz, Les Taronites en Arménie et á Byzance, „Etudes Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.

իրավունքները, սակայն հաջողություն չունեցավ: Նույն տարում մեռավ Ահմադը, և նորից Տարոնում իշխեցին հին տերերը:

Այդ ժամանակ երկպառակություն սկսվեց Տարոնի իշխանների միջև: Դավթի որդու Աշոտի զարմիկ Գրիգորիկը² գերի վերցնելով Դավթին ու նրա եղբորը, ինքը իշխեց Տարոնում: Գրիգորիկը (Տարոնացի կոչված) անկախ դիրք էր ստեղծել իր համար, չենթարկվելով հայոց թագավոր Սմբատին, և միաժամանակ որոշ բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով Բաղդադի խալիֆայի ու Բյուզանդիայի կայսեր հետ:

Անհանգստանալով Գրիգորիկ Տարոնացու ձեռքը գերի ընկած Աշոտ Բագրատունու և եղբոր համար, Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ը դիմեց լեոն կայսրին, խնդրելով նրա միջամտությունը ազատ արձակելու երկու եղբայրներին:

Լեոն կայսրը Տարոն ուղարկեց պրոտոսպաթարիոս Կոստանդինին՝ կայսերական նամակով և ընծաներով: Վերադարձին Կոստանդինը, իր հետ Պոլիս տարավ Գրիգորիկի որդի Աշոտին, որին կայսրը պրոտոսպաթարիոս տիտղոսը շնորհեց և ապա նույն Կոստանդինի հետ ուղարկեց հոր մոտ: Այս անգամ կայսերական պատվիրակը իր հետ մայրաքաղաք բերեց Տարոնի տիրոջ եղբորը՝ Ապուղանեմին և Դավիթ Արքայիկի երկու որդիներին: Ապուղանեմը նույնպես ստացավ պրոտոսպաթարիոս տիտղոսը և վերադարձավ Տարոն: Կոստանդինը երրորդ անգամ եկավ Տարոն և այս անգամ արդեն կարողացավ իր հետ տանել հենց Տարոնի տիրոջը՝ Գրիգորիկին: Կայսրը մեծ պատիվներով ընդունեց նրան, շնորհեց մագիստրոս և Տարոնի ստրատեգ տիտղոսները, և նույնիսկ մի ապարանք Պոլսում, որը կոչվում էր «Բարբարոսի տուն», ինչպես նաև տարեկան ռոճիկ՝ տասը լիտր ոսկի և նույնքան արծաթ: Գրիգորիկը Տարոն վերադարձավ նույն Կոստանդինի ընկերակցությամբ:

Սակայն այս բարեկամական այցելությունները սոսկ արտաքին երևույթներ էին և, փաստորեն, Տարոնի շուրջը հյուսվող կայսերական դիվանագիտության բաղկացուցիչ մասն էին կազմում:

Շուտով կայսրը «Բարբարոսի տունը» տվեց Գրիգորիկի եղբորը՝ Ապուղանեմին, որին և պատրիկի տիտղոս էր շնորհել: Կայսրության խաղը շարունակվում էր, և, Կոստանդնուպոլիս այցելելով, Գրիգորիկը կրկին ստացավ «Բարբարոսի տունը», բայց միշտ առանց ոսկեկնիք հրովարտակի:

Ռոմանոս Լեկապենոսի (920—944) կայսերակից դառնալուց հետո Գրիգորիկը դիմեց նրան և «Բարբարոսի տան» փոխարեն կալված ստացավ Կելցին (Եկեղյաց) գավառում³, որպեսզի գերծ մնա արաբների հարձակումներից:

Սեպ էր խրված Գրիգորիկի և նրա եղբոր՝ Ապուղանեմի տների միջև: Ապուղանեմի որդի Թոռնիկը կայսրին բողոքեց վերջին որոշման դեմ, հիշեցնելով, որ «Բարբարոսի տունը» իր հորն էր տրված, և հորեղբայր Գրիգորիկը իրավունք չունեի այն փոխանակել այլ կալվածի հետ: Ուստի խնդրում է վերականգնել իր իրավունքները:

2 Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ այս Գրիգորիկը որդին էր Թոռնիկի, որը Բագրատի որդիներից էր, իսկ ըստ Զ. Մարկվարտի, Գրիգորիկը որդին էր Թովմա Արծրունու հիշած Սողոմոն Բագրատունու I. Markwart, Südarmentien und die Tigrisquellen. S. 495.

3. S. Const. Porph., De adm., imp., c. 43, p. 220.

Կայսրության քաղաքականությունը դրվատելու միտումով Կոստանդին Միրանաթինը հաղորդում է, թե հայոց և վրաց տիրակալները նախանձով էին նայում Գրիգորիկին տրված դրամական և հողային պարգևների վրա⁴։ Իբր թե վասպուրականի Գագիկ Արծրունին, Վրաց Ատրենբրսեհ թագավորը և նույնիսկ հայոց Աշոտ Բ թագավորը⁵ գրել էին կայսրին՝ բողոքելով այս անիրավության դեմ, և պահանջել, որ իրենք ևս նման շնորհների արժանանան։

Ինժանոս Լեկապենոսը որոշեց, որ այնուհետև Գրիգորիկը իր ռոճիկն ստանա ոչ թե դրամով, այլ ընծաների ձևով։ Իսկ երբ Գրիգորիկը բողոքեց, կայսրը բոլորովին վերացրեց այդ ռոճիկը, բավականանալով նրանով, որ Պոլիս հրավիրեց Գրիգորիկի որդուն՝ Աշոտին, ու նրան շնորհեց պատրիկի տիտղոս⁶։

Գրիգորիկի մահվանից հետո եղբորորդին՝ Թոռնիկը կայսեր հետ տեսակցություն խնդրեց և ստացավ կովախնձոր «Բարբարոսի տունը» և պատրիկի տիտղոսը։

Տարոնի իշխանությունը արդեն երկու մասի էր բաժանված՝ Գրիգորիկի որդիներ Բագարատի ու Աշոտի և Ապուղանեմի որդի՝ Թոռնիկի միջև։ Բագարատը, որպես ավագ, զնաց Կոստանդնուպոլիս, ստացավ պատրիկի տիտղոս և Տարոնի ստրատեգ դարձավ։ Նա ամուսնացավ կայսերական տնից մի իշխանուհու հետ և իր կնոջ համար կայսրից ստացավ Եկեղյաց գավառի կալվածք, որը, սակայն, վերջինի մահվանից հետո պետք է արքունիքին վերադարձվեր։ Շուտով Թոռնիկ իշխանը մահացավ և նրա տիրույթներն անցան Բյուզանդիային, որոնց դիմաց կայսրը Բագարատին և Աշոտին զիջեց Ողնուտը։ Այսպիսով, ամբողջ Տարոնի իշխանությունն անցավ տարոնացի երկու եղբայրներին, որպես մեկ ամբողջական տիրույթ։

Սրանց օրոք էր, որ 936 թ. Արզնում (Աղձնիք) հաստատված Ալի Իբն Զաֆար Դալլամցին ապստամբել էր Վերին Միջագետքի կառավարիչ Համդանյանների դեմ, դիմել Տարոնի տիրոջ «Իբն Թոռնիկի»⁶ (Թոռնիկի որդու) օժանդակությանը, համոզելով նրան, որ Համդանյանների հաստատումը Աղձնիքում սպառնալիք է նաև Տարոնի իշխանության համար։ Շուտով՝ 940 թ. գարնանը, Համդանյան Սաֆ-ալ-Դաուդան արշավեց Հայաստան, անցավ Խլաթի կողմերը, ապա մտնելով Տարոն, ասպատակեց Թոռնիկի որդու՝ երկիրը և ավերեց հայկական մի եկեղեցի Մուշ քաղաքում։ Իբն Զաֆարի սույն տեղեկության դիմաց նույն արշավանքի մասին պատմող իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի պատմիչը

⁴ Տե՛ս *Const. Porph.*, De adm. imp., c. 43, p. 220.

⁵ Այստեղ թյուրիմացություն կա, քանի որ գրեթե նույն ժամանակ՝ 922 թ. Աշոտ Բ-ը կալում էր Բյուզանդիայի դեմ, Դվինի պարիսպների առջև (տե՛ս Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 170)։

⁶ Տե՛ս *M. Canard*, Les Hamdanides et l'Arménie, p. 84—85.

⁷ Արաբ պատմիչի հիշած «Թոռնիկի որդի» անվան տակ Ն. Աղոնցը ուզում է տեսնել Գրիգորի որդի Բագարատին, սակայն կարելի է բացատրել նաև այլ կերպ։ Արաբները սովորություն ունեին իշխանական տները կոչել որևէ տոհմապետի անունով։ Բագրատունիք կոչվում էին «Սմբատի որդիներ», «Դիմիտրիկի որդիներ» և նույն ձևով Իբն Թոռնիկը կարելի է ընդունել որպես Թոռնիկյաններին հոմանիշ արտահայտություն։ Նման դեպքում դուցե կապ զբոսնեք «Տարոնացի» իշխանների և մեկ դար հետո երևան եկած Սասունի Թոռնիկյանների միջև, որոնք, ոմանց կարծիքով, Մամիկոնյաններ էին։

հստակ կերպով հիշում է Տարոնի տիրոջ անունը՝ Աշուֆ իրն Զարչուր Բաթրիկ ալ-Բաթարիկա (պատրիկների պատրիկ Աշոտ որդի Գրիգորի)։

Արար պատմիչը հաղորդում է, որ Սայֆ ալ-Դաուլան մտավ Սասունի երկիրը, որը նվաճեց Աշոտից և տիրեց խուլի ու Սուլայման ամրոցներին՝ իրենց շրջակայքով⁸։

Աշոտը իշխեց մինչև 966/67 թվականը. նրա մահից հետո կայսրությունն իրականացրեց վաղուց նախապատրաստած իր ծրագիրը՝ Տարոնի գրավումը։ Ասողիկը հետևյալ խոսքերով է նկարագրում Տարոնի իշխանության վախճանը. «Եւ ապա ի ՆժԺ Թուականին խաւարեցաւ արեգակն եւ վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ։ Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին»⁹։

Ըստ բյուզանդացի պատմիչ Կեդրենոսի, հանգուցյալ Աշոտի որդիներ Գրիգորն ու Բագարատը Տարոնը «գիշեցին» կայսրությանը և փոխարեն ստացան պատրիկության աստիճան ու կալվածներ։ Ինչպես նշում է Ն. Աղոնցը կայսրությունը երկու եղբայրներին պարզապես ստիպել էր հրաժարվել իշխանությունից, որի հստակ ապացույցն է նրանց միանալը Վարդ Սկլերոսի ապստամբությանը, Ռոմանոս Տարոնացու և Մոկաց Զափրանիկ իշխանների հետ։

Սակայն Բյուզանդիային չհաջողվեց նվաճել ամբողջ Տարոնը։ Գրավվեց դաշտային մասը, որտեղ կառավարիչ նշանակվեց պրոստոսպաթարիոս Լևոնը, իսկ Լեոնային Սասունը միշտ մնաց անկախ իշխանություն, որը սերտորեն կապված էր Վասպուրականի Արծրունիների և ընդհանրապես Հայոց թագավորության հետ։ Երբ 974 թ. Հովհան Չմշկիկ կայսրը Տարոն մտավ և նրա դիմաց դուրս եկավ Հայոց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը, նրա դրոշի տակ հավաքված հայ իշխանների թվում հիշվում է «Բովանդակ ամենայն տունն Սասանու»¹⁰։ Կայսրը կանգնեց Այծյաց բերդի դիմաց, իսկ Սասունի հետևակազորը բազում նեղություն պատճառեց հոռոմներին։

Սասունը իր անկախությունը պահեց նաև Մովսեսյանների Աղձնիքում և խլաթում հաստատվելուց հետո։ 1035—1036 թթ., երբ Ատրպատականից եկող մահմեդական «ուխտավորների» մի մեծ խումբ ինչ-որ նպատակներով ճանապարհը թեքել էր և անցել Հայաստանի միջով, Վանի ու Ոստանի բնակչությունը դուրս եկավ նրանց դեմ։ Օգնության հասած Սասունի հայկական զորքը կոտորեց ու գերեվարեց այդ «ուխտավորներին»։

Սասունը անկախ մնաց նաև հետագայում։

2. ԱՐՑԱԽԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի արևելքում գտնվող ինքնամփոփ Արցախ նահանգին հնուց ի վեր տիրում էր Առանշահիկ (Նռանշահիկ) իշխանական տոհմը։

Առանշահիկ ու VII դարում Ուտիք թափանցած Միհրանյան տոհմերի՝

⁸ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 152—153։

⁹ Ստեփանոս Տարսնեցի, էջ 183։

¹⁰ Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 18։